

ЛЕКЦІЯ № 6

МЕТОДИ І ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

(2 години)

ПИТАННЯ:

1. Система соціального контролю. Поняття про норми, санкції та заборони.
2. Типи соціального контролю.
3. Механізм соціального контролю.
4. Девіантна поведінка. Види девіацій. Динаміка девіантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соціологія: Навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999.
2. Соціологія: Підручник / За загальною ред. проф. В. П. Андрющенка, проф. М. І. Горлача. – Харків — Київ, 1998.
3. Социология в России / Под ред. В. А Ядова: 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во ИС РАН, 1998.
4. Социология: Классические и современные парадигмы: Хрестоматия. – М.: АНКИЛ, 1998.
5. Социология: Учебник для высш. учеб. завед. / Г. В. Осипов, А. В. Кабыща и др. – М.: Наука, 1995.
6. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад. В. І. Волович та ін. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1998.
7. Фролов С. С. Социология: Учеб. для высш. учеб. завед: 2-е изд. – М.: Логос, 1996.
8. Харчева В. Основы социологии: Учеб. для средних спец. учеб. завед. – М.: Логос, КНО РУС, 2000.
9. Шаповал М. Загальна соціологія: Вид III. – К., 1996.
10. Якуба О. О. Соціологія. Навч. посібник для студ. – Харків: Константа, 1996.

1. Система соціального контролю. Поняття про норми, санкції та заборони.

Система соціального контролю є одним із елементів механізму соціалізації особистості. Соціалізацію ми уявляли як процес освоєння культурних норм та соціальних ролей. Соціалізація стосується передусім індивіда і відбувається під певним наглядом суспільства, оточуючих (які не тільки навчають дітей, але й контролюють правильність засвоєння взірців поведінки). Вважається, що соціальний контроль досягається поєднанням факторів схильності до підкорення, примусу і підданості соціальним нормам, правилам поведінки, цінностям. А також інтерпретується як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда, що і забезпечує нормальне співвідношення між соціальними силами, очікуваннями, вимогами і людською природою, внаслідок чого і виникає "здоровий" соціальний порядок, дотримується нормальний уклад суспільного життя (теорії Е. Росса, Р. Парка). Проблема соціального контролю по суті є складовою проблеми взаємовідносин індивіда та суспільства, громадянина та держави. Образно кажучи, соціальний контроль виконує функцію міліціонера, котрий стежить за поведінкою людей і "штрафує" тих, хто не дотримує належних правил. Якби не було соціального контролю, люди могли б робити все, що вони забажають, і так, як вони забажають. Тому соціальний контроль виступає фундаментом стабільності в суспільстві, його відсутність або послаблення призводять до безпорядків, соціальної аномії (ігнорування норм та правил).

Соціальний контроль - це спосіб саморегуляції соціальної системи, який забезпечує впорядкованість взаємодій між людьми завдяки нормативному регулюванню. До його системи входять всі способи реакції як великих суспільних утворень, так і конкретного індивіда на

різноманітні конкретні дії людини чи то груп, всі засоби суспільного тиску для того, щоб поставити позанормовану поведінку та діяльність у певні соціальні межі.

Розглядаючи соціальні інститути, бачимо, що вони виконують контролюючу, впливову, регулюючу функції, що зводяться до певного "соціального контролю" (можна навести приклади із повсякденного життя). Схематично можна пояснити так: кожен член суспільства усвідомлює те, як себе вести в різних ситуаціях, щоб бути зрозумілим, щоб знати, чого чекати як від нього, так і - якою буде реакція груп. Тобто, "організований хід" нашого суспільного життя може бути забезпечений завдяки тому, що взаємопередбаченою є поведінка людей.

Кожна соціальна група виробляє систему засобів, завдяки яким кожна особа поводить себе відповідно до норм, взірців поведінки в різних ситуаціях. У процесі соціального контролю формуються відносини, які, однак, є набагато складнішими, ніж "підгонка" індивідуальних якостей під ті чи інші соціальні стандарти. Тут необхідно враховувати принципову особливість функціонування індивідуальної свідомості та соціальної. Індивід та суспільство (соціальна група) являють собою взаємодіючі складові елементи соціального контролю. Це - процес взаємодії індивідів та усупільнень (групи, класи), до схеми якого включаються два типи дій: індивідуальні дії та дії соціальні (групові, колективні). Але і цього ще недостатньо. Принципово важливо взяти до уваги свого роду додаткові проміжні елементи цієї системи, перемінні соціально-психологічного характеру: самооцінка суб'єкта дії (як індивіда, так і соціальної групи), сприйняття та оцінка соціальної ситуації (соціальна перцепція) як окремою особою, так і соціальною групою.

Самооцінка та оцінка ситуації – важливі соціально-психологічні показники, вияв яких дозволяє значною мірою передбачити зміст та напрям індивідуальних та соціальних дій. В свою чергу, самооцінка, оцінка та сприйняття соціальної ситуації залежать від специфіки соціальної та індивідуальної шкали оцінок. Схематично механізм дії соціального контролю показано на рис. 2.

До системи засобів соціального контролю відносять:

- система міри, норм, правил, заборони, санкцій, законів, система придушення (включаючи фізичне знищення);

- система стимулів, нагород, позитивних, доброзичливих заходів заохочення тощо.

Все це називається системою "соціального контролю". Він являє собою механізм підтримки суспільного порядку і вимагає наявності двох основних груп елементів - норми і санкції.

Норми - це настанови, наставляння: як потрібно поводити себе в суспільстві. Це перш за все обов'язки людини або групи до інших, а також і очікування (жаданої поведінки). Вони формують мережу соціальних відносин, взаємодій у групі, суспільстві. Соціальні норми – це і "вартів" порядку та цінностей.

Санкції - засоби заохочення і покарання, що стимулює людей дотримуватися норм.

Елементами системи соціального контролю можна назвати:

- звичку - як встановлений спосіб поведінки індивіда в різних ситуаціях, де він не має негативної реакції від групи;

- звичай або традиції - як встановлений спосіб поведінки, де група пов'язує свої моральні оцінки і порушення якого група викликає негативні санкції;

- закони - як нормативні акти, прийняті вищим органом державної влади;

- санкції - як система заходів, дій, які регулюють поведінку людей (про них йшлося вище).

Законом суспільство захищає найдорогоцініше: людське життя, державну таємницю, власність, людські права та гідність.

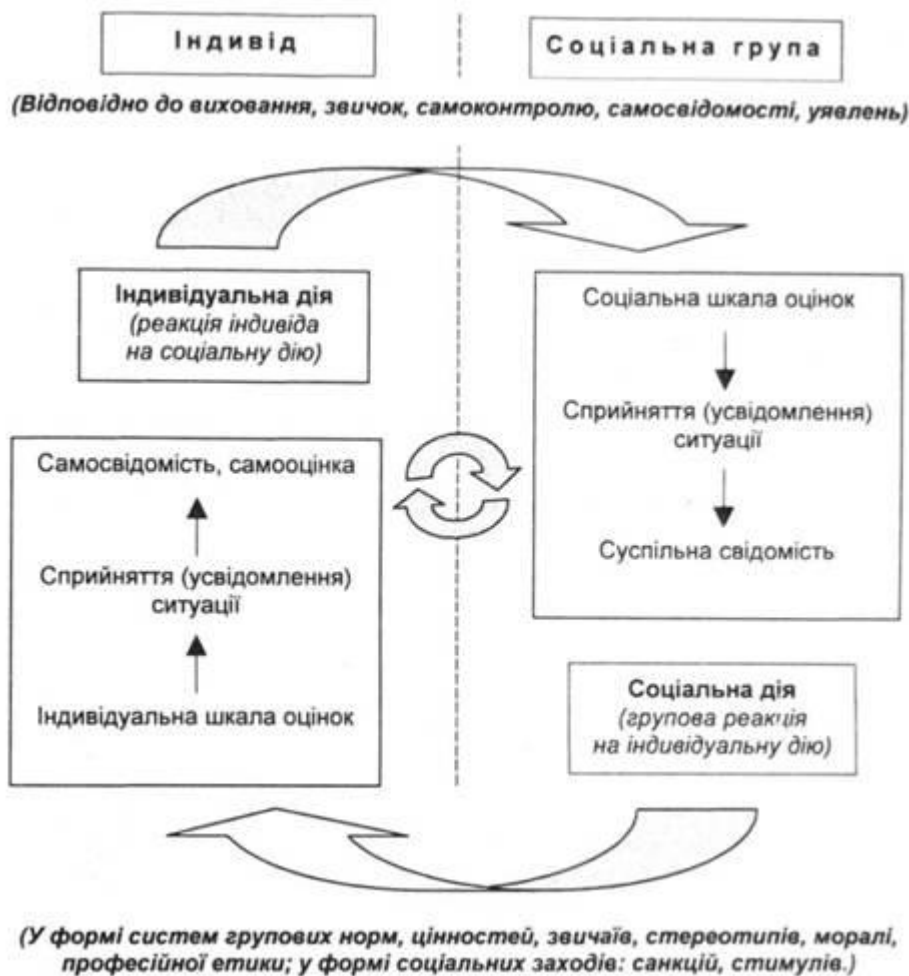

Рис.2

Соціальні норми виконують у суспільстві дуже важливі функції, а саме:

- регулюють загальний хід соціалізації;
- інтегрують людей у групи, а групи - в спільності;
- контролюють відхилення від унормованої поведінки та діяльності;
- слугують взірцем, еталоном поведінки.

Санкції – охоронці норм, вони "несуть відповідальність" за дотримання норм людьми. Соціальні санкції - досить розгалужена система, з одного боку, винагород, заохочень за виконання норм, тобто за конформізм, згоду. З іншого - покарань за відхилення та недотримання їх, тобто за девіантність. Конформізм, узгодженість та правильність дій - мета соціального контролю. Таким чином, санкції можуть мати позитивний та негативний характер. Іншим критерієм поділу соціальних санкцій служить наявність закріплення їх дій у нормативно-законодавчій базі. Тому вони поділяються на формальні та неформальні. Те ж саме стосується і соціальних норм. Отже, норми та санкції об'єднані в єдине ціле. Виходячи із цього, норми та санкції можна умовно відобразити у вигляді логічного квадрату (рис. 3).

Самі по собі норми безпосередньо нічого не контролюють. Поведінку людей контролюють інші люди на основі цих же норм і на підставі санкціонуючих циркулярів.

Формальний контроль, як вже зазначалося, заснований на засудженні або схваленні з боку офіційних органів влади або адміністрації. Він глобальний, здійснюють його люди, наділені повноваженнями, – агенти формального контролю: працівники правоохоронних органів, адміністративні та інші уповноважені особи.

Рис. 3

Неформальний контроль заснований на схваленні або засудженні з боку родичів, друзів, колег, знайомих, громадської думки. Для прикладу: традиційна місцева громада і до сьогодняшнього дня контролює всі аспекти життя своїх членів. В єдину систему соціального контролю органічно впліталася і релігія (суворе дотримання ритуалів та церемоній, пов'язаних із святами та ритуалами). Існує система контролю та неформальних відносин між членами злочинного угруповання або спільнот тюремного ув'язнення.

Особливий різновид елементів соціального контролю становить громадська думка та самоконтроль. Громадська думка – це сукупність уявлень, оцінок, припущень, суджень здорового глузду, які поділяє більшість населення. Вона існує і у виробничому колективі, і у невеличкому поселенні, соціальному прошарку.

Самоконтроль називають ще і внутрішнім контролем, який виявляється через свідомість та совість, і формується в процесі соціалізації. Вчені з'ясували, що соціальний контроль більш як на 2/3 здійснюється завдяки самоконтролю. Чим вище у членів суспільства розвинутий самоконтроль, тим менше цьому суспільству доводиться застосовувати зовнішній контроль. І навпаки. Чим менше у людини розвинутий самоконтроль, тим більше цьому суспільству доводиться застосовувати зовнішні чинники-важелі.

Якщо розкласти в системі координат всі елементи правил та норм (X) у зростаючому порядку залежно від міри покарань (Y), то їх впорядкованість матиме такий вигляд (рис. 4).

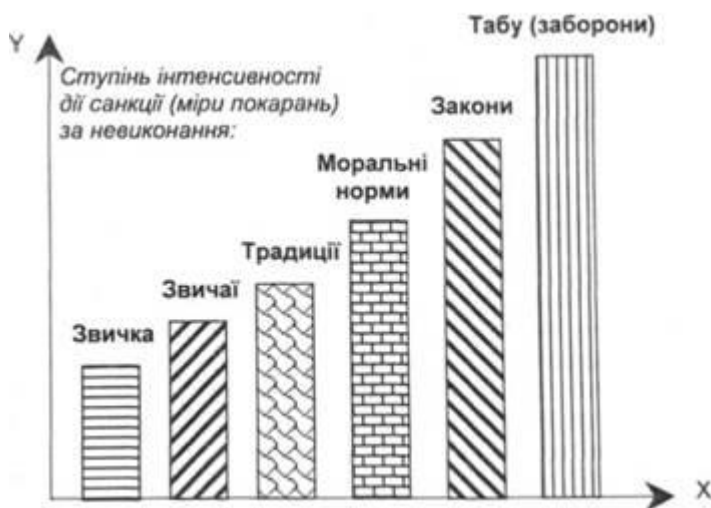

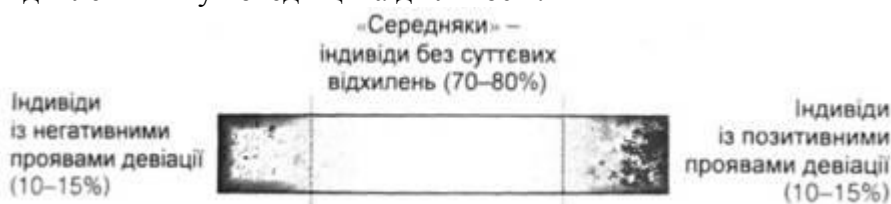
Рис. 4

Дотримання норм регулюється суспільством із різним ступенем суворості. Більш за все караються порушення юридичних законів та заборон (убивство людини, розголошення державної таємниці, наруга над святинею тощо); і менш за все - звички (елементи неохайності, невихованості та ін.).

Соціальний контроль завжди має своїм об'єктом небажану поведінку, дію - девіації (відхилення від норми). В усі часи суспільство прагнуло подолати небажані норми людської поведінки. До небажаної норми можна віднести поведінку: і злодіїв, і геніїв, і лінивих, і занадто працелюбних. Різні відхилення від середньої норми як у позитивному, так і в негативному напрямку загрожують стабільності суспільства, котра в усі часи цінується більш за все. Соціологи називають відхилену від норми поведінку - девіантною. Вона являє собою будь-які дії, які не відповідають писаним або неписаним нормам. Отже, будь-яку поведінку, яка не викликає схвалення суспільної думки, називають - девіантною: "кримінал", "пияцтво", "суїцид". Але це - в широкому розумінні. У вузькому розумінні, девіантною поведінкою вважають порушення неформальних норм, що закріплені звичаями, традиціями, етикетом, манерами тощо. А всі серйозні порушення формальних норм, законів, дотримання яких гарантується державою, а значить, такі порушення є протиправними, - виступають як делінквентна поведінка. Тому перший тип поведінки є відносним (девіантним), а другий є абсолютним (делінквентним) порушенням. До делінквентності відносять: злодійство, пограбування, іншого типу злочини.

Але, як вказувалося вище, прояви девіантної поведінки можуть мати не тільки негативний, але і позитивний характер.

Якщо провести статистичні підрахунки, то виявиться, що в цивілізованих суспільствах у звичайних умовах на кожну із цих груп припадає близько 10-15% загальної чисельності населення. Близько 70% населення становлять так звані "середняки" - люди із несуттєвими відхиленнями у поведінці та діяльності.

Найчастіше девіантна поведінка спостерігається у підлітків. Причиною є, зокрема, психологічні особливості віку: бажання гострих відчуттів, прагнення задовольнити цікавість, а також недостатня здатність прогнозувати свої дії, бажання бути незалежним. Підліток часто у своїй поведінці не відповідає вимогам, котрі пред'являє до нього суспільство, і разом із тим не

готовий до виконання певних соціальних ролей тією мірою, якою очікують від нього оточуючі. У свою чергу, підліток вважає, що не отримує від суспільства того, на що вправі розраховувати. Всі ці протиріччя і є основним джерелом девіації. Близько 1/3 молодих людей так чи інакше беруть участь у будь-яких протиправних діях. Найбільш поширеними формами девіації серед молоді є: алкоголізм, проституція, наркоманія, хуліганство, самогубство.

Таким чином, на одному полюсі - група осіб, які виявляють максимально несхвальну поведінку (злочинці, бунтарі, терористи, зрадники, бродяги, циніки, вандала тощо). На іншому полюсі - група осіб із максимально схвалюваними відхиленнями (національні герої, видатні діячі науки, спорту, культури, таланти, успішні цивілізовані підприємці, місіонери, меценати та ін.).

2. Типи соціального контролю.

У межах класифікації соціального контролю можна визначити не тільки його види, але й типи. Останні розрізняють соціальний контроль з погляду не суб'єктів, а характеру його здійснення.

1. Суцільний і вибірковий. Соціальний контроль може бути неоднаковим у таких важливих характеристиках як інтенсивність, об'єкт, зміст поведінки, за якими треба наглядати. Суцільний соціальний контроль має постійний характер, спостереженню й оцінці піддається весь процес організаційно-трудова відносин і діяльності без виключення будь-яких його елементів, об'єктом уваги в однаковій мірі є всі індивіди і малі групи, які становлять трудову організацію.

За вибіркового контролю його функції відносно обмежені, вони поширюються тільки на найбільш важливі аспекти життєдіяльності. Наприклад, спостерігаються й оцінюються тільки кінцеві результати, найбільш відповідальні завдання і функції чи періоди їхнього здійснення, найбільш "болючі" точки у дисципліні, тільки певна (та, що викликає сумніви) частина персоналу тощо. Суцільний чи вибірковий характер соціального контролю визначається багатьма чинниками - індивідуальними особливостями суб'єкта контролю, модою, традиціями в стилі керівництва, якістю і станом персоналу, об'єктивною специфікою підконтрольної поведінки (наприклад, специфікою праці та її організації).

Інтенсивність усіх видів соціального контролю в трудовій організації не може бути постійною, більш-менш регулярно спостерігаються то розширення, то звуження соціально-контрольних функцій, коливання між їх суцільним і вибіркоким характером. Соціальний контроль підпорядковується загальним законам активності. Будь-якій адміністративній структурі притаманний періодичний "відпочинок" від стомлюючої контрольної діяльності. Це явище поширюється і на взаємний контроль: самі суб'єкти організаційно-трудова відносин не можуть бути завжди однаково уважними і вимогливими один до одного. Це стосується і самодисципліни, тому що навіть найбільш дисциплінована людина не здатна постійно підтримувати високий рівень контролю за власною поведінкою.

2. Змістовний і формальний. Підставою для диференціації цих типів соціального контролю є та обставина, що будь-які системи відносин і діяльності мають свою форму і зміст.

Поняття "змістовний" відбиває глибину, серйозність, дієвість контролю, а поняття "формальний" - його поверховість, видимість, не принциповість. У випадку формального контролю спостереженню й оцінці піддаються не змістовна якість організаційно-трудова відносин і діяльності (їхній зміст), а зовнішні ознаки, здатні створювати ефект правдоподібності, нормальності. Найбільш явні ознаки формального контролю в трудовій організації такі: перебування на робочому місці, а не дійсна участь у процесі роботи; зовнішня активність, а не дійсні результати; ретельність, а не якість виконання.

Формальний контроль стимулює так звану імітативну поведінку, коли людина як працівник не виконує своїх безпосередніх обов'язків, а імітує таке виконання; певними діями він лише відтворює зовнішні ознаки відносин і діяльності тією мірою, якою це задовольняє оточуючих і його самого. У процесі аналізу проблеми виявляється, що в організаційно-трудова

сфері потенційно великі можливості імітації активності, сумлінності, принциповості, ретельності, обдуманості й інших складових дисципліни.

Особливо поширений випадок імітативного поводження - формалізм. Він виникає як внаслідок небажання, так і нездатності відповідати встановленим нормам поведінки, тобто може бути навмисним чи ненавмисним.

3. Відкритий і прихований. Незважаючи на уявну простоту і конкретність, ці типи відображають досить складні явища в організаційно-трудовій сфері. Вибір відкритої чи прихованої форми соціального контролю визначається станом поінформованості про соціально-контрольні функції тих, хто виявляється об'єктом цих функцій. Можна окреслити кілька більш конкретних аспектів відкритого

чи прихованого соціального контролю в трудових організаціях. Насамперед, характер контролю визначає спостереження за поведінкою працівника. Прихований контроль у трудових організаціях забезпечується спостереженням за допомогою технічних засобів, несподіваної появи формальних чи неформальних контролерів, збирання інформації через посередників.

Важливий аспект соціального контролю - визначеність вимог і санкцій. Наявність такої визначеності запобігає невідомості та несподіваності в соціальному контролі, що у свою чергу сприяє його відкритому характеру, підвищує соціальний комфорт у процесі трудової діяльності. Якщо працівник не поінформований про необхідність виконання встановлених вимог та санкцій, що можуть бути застосовані до нього у випадку невиконання цих вимог, то йдеться про прихований характер соціального контролю.

Ще один показник відкритого чи прихованого соціального контролю - це попередження порушень чи покарання за них. Якщо в трудовій організації домінує практика своєчасної реєстрації дій, що відхиляються від прийнятих норм, доброзичливе попереджувальне інформування про них і їхні наслідки, посильна допомога в нормалізації поведінки, то це свідчить про відкритість соціального контролю.

У будь-якій трудовій організації постійним є і таке явище, як взаємний контроль, коли адміністрація контролює персонал, а персонал - адміністрацію.

3. Механізм соціального контролю.

Механізм соціального контролю у сфері праці складається з трьох основних компонентів:

- показники діяльності;
- соціальні норми;
- санкції.

Показники діяльності є підґрунтям для контролю та оцінки трудової діяльності працівника, насамперед, адміністрацією.

Певними правилами поведінки, що регулюють взаємодію працівників, є соціальні норми - сукупність очікувань і вимог трудової організації до своїх членів щодо трудової поведінки, що регулює їхні взаємодії в процесі трудової діяльності. В них, як правило, фіксуються типові, обов'язкові та припустимі варіанти трудової поведінки. Призначення норм трудової поведінки розкривається в двох функціях, що вони виконують: функція припису та оціночна функція. Першу соціальні норми виконують тоді, коли програмують належну поведінку, виступають мірою її припустимих варіантів. За допомогою оціночної функції реальна, фактична поведінка працівників оцінюється відповідно до чинних стандартів. Ґрунтуючись на цих оцінках, поведінка регулюється за допомогою заохочення бажаних та засудження небажаних вчинків. Таким чином, норми трудової поведінки є еталоном, з яким суб'єкт соціального контролю порівнює поведінку працівників.

Все різноманіття норм, що діють у сфері праці, може бути класифіковане за низкою ознак: за змістом, формою встановлення, сферою поширення та застосування, суб'єктом нормотворення.

За змістом соціальні норми поділяються на норми ставлення до цілей та завдань трудової

організації, до діяльності керівника, колег по роботі, до власної трудової активності тощо.

За сферою поширення та застосування розрізняють два види норм: норми-вимоги та норми-стереотипи. Норми - вимоги є соціальними еталонами поведінки, що схвалені суспільством; це норми належної поведінки. Норми-стереотипи характеризують поширені в суспільстві чи колективі стереотипи поведінки; це норми дійсного; норми, що реально існують, їх члени колективу дотримуються в своїй реальній, фактичній поведінці. Розбіжності між нормами належного та дійсного виявляються у формі наявних у суспільстві протиріч.

Залежно від способу встановлення всі норми трудової поведінки поділяються на правові, професійно-посадові й моральні.

Правові норми - це норми юридичні, законодавчо оформлені. Трудові норми права регулюються Конституцією України, Кодексом законів про працю, колективними угодами, що укладаються адміністраціями підприємств та установ з трудовими колективами.

Норми права мають універсальний характер і поширюються на всіх працівників. Однак вони регулюють тільки найважливіші моменти трудового процесу: тривалість робочого часу, мінімальні стандарти оплати праці, гарантії та компенсації, основні види заохочень тощо. Повсякденні ж акти спілкування та взаємодії працівників регулюються нормами, що витікають з правових та є похідними від них. До таких вторинних норм належать професійно-посадові норми й правила, рольові приписи, що фіксуються в посадових інструкціях. Посадові інструкції виконують функцію нормативної моделі діяльності кожного конкретного працівника. Тому досить важливим питанням є забезпечення науково обґрунтованими посадовими інструкціями всіх працівників.

Моральні норми у сфері праці, на відміну від правових, ґрунтуються на схваленні або засудженні громадською думкою.

Механізм відтворення норм у сфері праці складається з трудового права, а також звичок, звичаїв, традицій. В останньому випадку дотримання норм обґрунтовується фактом їхнього існування в минулому. Підґрунтям для традиційної поведінки є положення "так було завжди", "так було до нас". Звичай та традиції - це стереотипи та загальноприйняті норми поведінки, "узаконені" владою та силою громадської думки. їх порушення зазвичай викликає негативне ставлення колективу до порушників, тобто звичай та традиції припускають певний примус до визнання суспільних та колективних цінностей. На відміну від традицій, звичка - це стереотип поведінки, який не спричиняє негативних реакцій суспільства або колективу. Трудові звички з'являються як результат набуття трудових навичок.

Традиції можуть передаватися двома основними способами: імітаційним і текстуальним. Так, власний приклад більш досвідчених працівників або керівників є практичним (імітаційним) шляхом передачі накопичених у колективі норм і правил ставлення до праці. Прикладом текстуального способу передавання традицій є складання присяги або професійної клятви.

На ґрунті спільних колективних норм, а також попереднього досвіду працівників у колективі формуються соціальні очікування (експектації). Очікування як неофіційні вимоги колективу є елементами групової свідомості та впливають на трудову поведінку. До їхньої структури входять очікування стосовно трудового середовища, певної лінії поведінки керівництва, а також поведінки працівників, яка відповідала б їхньому статусу.

Вивчення всього різноманіття норм соціально значимої поведінки, притаманних сфері праці, їхніх функцій і видів є передумовою успішного керівництва та дає змогу прогнозувати поведінку працівників, колективів в цілому, а також намічати заходи впливу на свідомість і реальну поведінку членів колективу.

Дія соціального контролю зводиться головним чином до застосування санкцій. До санкцій належать різні реакції суб'єктів соціального контролю на трудову поведінку працівників. Санкція - запобіжна міра, що застосовується до порушника соціальних обмежень і має для нього певні несприятливі наслідки. Санкції бувають формальні - ті, що застосовуються адміністрацією відповідно до встановлених критеріїв і законодавства, і неформальні - спонтанна реакція членів трудової організації (колективний осуд, відмова від контактів тощо).

За своєю суттю санкції є стимулами. Однак це стимули особливі, які відрізняються від постійних, таких, наприклад, як заробітна плата, умови та організація праці. Специфіка санкцій полягає в тому, що вони застосовуються у зв'язку з конкретними вчинками конкретних працівників у певних трудових ситуаціях. На основі цього, санкції можна визначити як ситуативні, або оперативні, стимули.

Залежно від характеру впливу санкції поділяють на два види: позитивні, тобто ті, що схвалюють поведінку, та негативні - покарання за поведінку, що відхиляється від прийнятих норм. Прикладами позитивних санкцій можна вважати преміювання, виголошення подяки, нагородження. Санкціями негативного характеру є всі види стягнень: штрафи, позбавлення премії, зауваження, догана, переведення на нижчу посаду, звільнення.

Застосування санкцій і заохочень, протидіючи небажаним поведінковим актам і спонукаючи працівників до відповідної трудової поведінки, сприяє усвідомленню ними необхідності дотримання визначених норм і розпоряджень.

4. Девіантна поведінка. Види девіацій. Динаміка девіантності.

Соціальні санкції встановлюються і застосовуються суспільством або окремою соціальною групою як засіб захисту соціальної організації, забезпечення дотримання норм поведінки.

Система санкцій, відображаючи розвиток соціальної реальності, не є законсервованою схемою жорстко фіксованих заходів і засобів соціальної регуляції. Навпаки, санкції забезпечують конкретизацію поведінки на певному етапі історичного розвитку суспільства. Від них залежить соціальний порядок. Якщо за порушення соціальних норм санкції не застосовуються, виникають правовий нігілізм, різноманітні види девіантної поведінки.

Девіація як соціальне явище буває різноманітною, присутня в суспільстві будь-якого типу і притаманна кожній соціальній спільноті. Особливо вона виявляється на етапі трансформації соціальної системи, під час зміни ціннісних орієнтацій. Оскільки функціонування кожної соціальної системи пов'язане з людською життєдіяльністю, соціальні девіації реалізуються через девіантну поведінку.

Девіантна (лат. deviatio — ухилення) поведінка — вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Соціальні відхилення мають для суспільства різне значення. Позитивні є засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних, реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість — наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні відхилення дезорганізують систему, підриваючи іноді її основи. До них належать соціальна патологія — злочинність, наркоманія, проституція, алкоголізм. Межі між позитивною і негативною девіантною поведінкою рухомі в часі й просторі. Водночас співіснують різноманітні «нормативні субкультури».

Девіантну поведінку вдало класифікував, на думку соціологів, Р. Мертон, який виділив кілька типів пристосування до аномії (патологічного стану суспільства):

— конформізм — пасивне прийняття стандартів поведінки, безумовне визнання існуючих порядків, норм, правил, схиляння перед авторитетами. Чим стабільніше суспільство, тим поширеніша аномія;

— інновація — допускає згоду з певною культурною метою, але заперечує засоби її досягнення, які схвалюються соціально;

— ритуалізм — заперечує мету певної культури, але згодна використати засоби, що схвалюються соціально;

— ретретизм (втеча від дійсності) — спостерігається, коли людина одночасно заперечує цілі й соціально схвалені засоби їх досягнення. Особи, які вдаються до цього засобу, перебувають у суспільстві, але не належать йому;

— заколот — виявляється у неприйнятті актів громадської непокори.

Деформація соціальних норм є основним чинником формування різноманітних форм девіантної поведінки і відповідних їм поведінкових настанов. Ця деформація може виявлятися у:

- відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності;
- застарілості або незбігу їх з реаліями суспільного життя;
- викривленому або неповному відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства;
- нестабільності, нестійкості й невизначеності норми, яка внаслідок цього не може виконувати функцію соціального регулятора;
- руйнуванні взаємозв'язку її структурних компонентів;
- послабленні або незастосуванні санкцій, функціональній неефективності соціальних норм.

Соціальні норми деформуються під тиском трансформаційних процесів у суспільстві, у зв'язку з викривленням ціннісних орієнтацій у різноманітних верствах населення.

Девіантна поведінка підрозділяється на дві великі категорії. По-перше, ця поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, наявність явної або прихованої психопатології, що має на увазі. Цю групу складають наступні типи: астеніки, шизоїди, епілептоїди і особи з акцентуованим характером. По-друге, ця поведінка, що порушує якісь соціальні і культурні норми, особливо правові. Воно виражається у формі провини або злочинів. Коли такі вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, а коли серйозні і караються в кримінальному порядку - злочинами. Відповідно говорять про делінквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінці.

На підставі ключових положень робіт вітчизняних і зарубіжних учених слід визнати доцільність розподілу девіантної поведінки на злочинну (кримінальну) і аморальну, аморальну (не несуче за собою кримінальної відповідальності). Поведінка, що відхиляється від морально-етичних норм людського гуртожитку, виявляється в різних формах соціальної патології - пияцтві, наркоманії, крадіжці. Зв'язок між цими видами поведінки полягає в тому, що здійсненню злочинів передують аморальна поведінка. Як не різні форми девіантної поведінки, за твердженням І.С. Кону, вони взаємозв'язані. Пияцтво, вживання наркотиків, агресивність і протиправна поведінка утворюють єдиний блок, так що залучення підлітка в один вид девіантних дій підвищує вірогідність його залучення також і в іншій. Протиправна поведінка, у свою чергу, хоча і не так жорстко, пов'язано з порушенням норм психічного здоров'я. До деякої міри співпадають і сприяють девіантній поведінці соціальні чинники (шкільні труднощі, травматичні життєві події, вплив девіантної субкультури або групи).

У вітчизняній і зарубіжній психології розглядаються різні типи (різновиди) девіантної поведінки, виділені з урахуванням особливостей взаємодії індивіда з реальністю, механізмів виникнення поведінкових аномалій, а також особливий тип девіацій, обумовлений гіперздібностями. Приводяться форми, що включають клінічні прояви відхилень від норми, - делінквентної, аддіктивної, патохарактерологічне, психопатологічне, на базі соромливості (В.Д. Мендельовіч).

Багато дослідників до найпоширеніших причин походження девіантних явищ відносять несприятливу соціальну ситуацію розвитку дитини і комплекс його психологічних, властивостей (особливості темпераменту, характеру, особи), які привертають до девіацій. Саме це поєднання в кримінальній психології розглядається як механізм злочинної поведінки (В.Ф. Пирожков). Іншим механізмом поведінки неповнолітніх, що відхиляється, є деформація особи в результаті порушених соціальних відносин з дорослими і однолітками. Х. Ремшмідт, вважаючи регулятором поведінки людини його особові якості, відзначає, що поведінка підлітків, що відхиляється, часто зв'язана з певним оточенням і типом ситуацій.

Конкретні причини поведінки неповнолітніх, що відхиляється:

- 1) прагнення отримати сильні враження;
- 2) захворювання дитини;
- 3) підвищена збудливість, невміння контролювати себе;
- 4) неблагополучна ситуація в сім'ї;

- 5) прагнення до самостійності і незалежності;
- 6) недолік знань батьків про те, як справлятися з важкими педагогічними ситуаціями;
- 7) відставання в навчанні;
- 8) зневага з боку однолітків;
- 9) нерозуміння дорослими труднощів дітей;
- 10) недостатня упевненість дитини в собі;
- 11) негативна оцінка дорослими здібностей дітей;
- 12) стресові життєві ситуації;
- 13) напружена соціально-економічна ситуація в житті дитини (погана забезпеченість, безробіття батьків);
- 14) приклади насильства, жорстокості, безкарності, одержувані із ЗМІ;
- 15) надмірна зайнятість батьків;
- 16) конфлікти з батьками;
- 17) велика кількість заборон з боку батьків (педагогів);
- 18) постійні нарікання, лайка в сім'ї;
- 19) слабкість інтелектуальної сфери дитини;
- 20) підвищена комунікативність дітей;
- 21) низький рівень емоційно-вольового контролю у дітей;
- 22) самотність, нерозуміння іншими;
- 23) зайвий контроль, авторитарність батьків (педагогів);
- 24) нездатність дітей чинити опір шкідливим впливам;
- 25) генетична схильність;
- 26) нерівномірність психофізичного і статевого дозрівання;
- 27) відсутність навиків соціальної поведінки;
- 28) зниження культури, інтелектуального рівня;
- 29) маса вільного часу;
- 30) нудьга, "просто так";
- 31) бажання звернути на себе увагу;
- 32) неповні сім'ї;
- 33) економічна нестабільність;
- 34) вплив вулиці.

Серед причин підліткової і юнацької девіантності гушавині всього зустрічаються:

- причини, пов'язані з психічними і психофізіологічними розладами;
- причини соціального і психологічного характеру;
- причини, пов'язані з віковими кризами. Відома і нині популярна точка зору І.А.

Невського про те, що відхилення у підлітків викликані не якимись жорсткими особовими конструктами, а якимись особливостями, що привертають до формування тих або інших девіантних або делінквентних елементів в поведінці.

В дослідженні Н.В. Майсак встановлено, що особові особливості молодших підлітків з девіантною і нормативною поведінкою схожі в основних своїх характеристиках - в рівні напруженості, підвищенні екстравертності, емоційній збудливості, пов'язаній з початком підліткової кризи, - але відрізняються своєрідністю особових рис. Тоді як молодшому підлітку з нормативною поведінкою властива соціальна лабільність, операціональна напруженість, емпатія, товариськість, орієнтація на соціальні норми і цінності, інтелектуальність, а також позитивний образ батьків, що свідчить про позитивно забарвлені взаємостосунки підлітка в сім'ї, підліток з девіантною поведінкою має свої особливості:

- негативну психічну напруженість;
- акцентувану готовність до ризику;
- психічну ригідність;
- виражену орієнтацію на норми девіантної підліткової групи;
- непередбачуваність поведінки;
- високу агресивність.

Виділені особові особливості молодшого підлітка з девіантною поведінкою створюють особливу напруженість, яка підтримує складові умовного "особового комплексу". Прояв і закріплення специфічних особових особливостей молодшого підлітка з девіантною поведінкою залежить від позицій конфронтації у відносинах з батьками і частотності повторення форм поведінки, що відхиляються.

В біологічних, психологічних, соціологічних і культурологічних концепціях пояснюються причини походження поведінки, що відхиляється, або з погляду природи девіантної особи, або з позицій відсутності норм в соціумі і девіантності субкультури. Напевно, правильніше при аналізі причин враховувати поєднання різних взаємодоповнюючих чинників, що обумовлюють поведінку, що відхиляється, - індивідного, психолого-педагогічного, соціально-психологічного, особового, соціального.

На думку більшості психологів і соціологів, найпродуктивнішим вважається соціально-особовий підхід, заснований на використуванні принципу додатковий як взаємодії ситуативних і транситуативних (особових) чинників, об'єднуючих біологічні, психологічні і соціальні причини девіацій. Причому детермінуючими поведінку, що відхиляється, є особові чинники, а ситуативні грають роль модулятора, визначаючи варіативна прояви особових особливостей (С.А. Белокобильська, В.П. Ємельянов, Я.Л. Коломінський, А.А. Реан, С.А. Тарарухинідр.).

Описуючи динаміку поведінки підлітка, що відхиляється, Б.Н. Алмазов указує три стадії його соціальної дезадаптації:

1) компенсаторно-поступлива стадія, коли дитина або підліток прагне зняти внутрішню напругу у зв'язку з несприятливими обставинами зовнішнього середовища, дезактуалізацією головної мети, переорієнтацією на меті більш загального порядку;

2) стадія конфліктно-демонстративна виникає, якщо попередня лінія поведінки не приносить бажаних результатів;

3) стадія внутрішньої середовищної ізоляції, коли учень перестає вважати себе членом групи і починає орієнтуватися на думку однодумців.

Порушуючи дисципліну, демонструючи деструктивні способи поведінки, підліток часто добре усвідомлює, що поводиться неправильно, але може не усвідомлювати, що за цими порушеннями коштує однієї з чотирьох мотиваційної мети: залучення уваги, влада, помста, уникнення невдачі.

Залучення уваги. Відчуваючи недолік уваги, підлітки придумують різні витівки, суть яких - демонстративність. Існують тисячі способів залучення уваги. Розрізняють активну і пасивну форми залучення уваги. Ця потреба обумовлена недоліком одержуваної уваги. Неадекватні зухвалі витівки обумовлені тим, що інших соціально прийнятних способів залучення уваги у дітей немає, вони їм невідомі. Сильна сторона цієї мотиваційної мети - життєвість, діти щосили показують, що їм необхідна увага. Чим більше уваги діти одержувати у відповідь на свої демонстративні способи, тим більше укоріняється цей варіант поведінкового паттерну.

Влада. Властолюбна поведінка виявляється в активній і пасивній формах. Активну форму складають крик, виск, небажання слухати, хамство. В пасивній формі усміхаються, говорять те, що потрібно, а роблять, що хочуть. Ні в гріш не ставлять дорослих, вихователів, постійно вдаються до різних виправдань, легко брешуть. При спробах припинити, зупинити подібну поведінку виникає конфронтація. Причини такої поведінки криються в суб'єктивному прочитанні демократії, рівність і свободи у відносинах - роблю, що хочу. Іншою причиною виступає мода на сильну особу, яка розуміється як прояв сили і владолюбства.

Помста як мотиваційна мета поведінки властива злобним дітям. Вона може бути слідством владолюбства, що викликала реакцію застосування сили. Образа може бути випадковою, але у відповідь слідує активні форми прояву мстивості: жорстокість, удари. Прояв мстивості може носити непрямий характер: такі діти псують, ламають все, що тільки можна (псують меблі, рвуть книги, можуть вкрасти гаманець, порвати чужий одяг і ін) - Такі дії скоюються не з відчаю, спонукальною силою виступає ненависть до кривдника, в межі - до

іншого взагалі. Такі діти легко знаходять слабкі місця супротивника. В пасивній формі мстивість виявляється у вигляді відчуженого уникнення. У всіх варіантах при застосуванні сили у відповідь на свою погану поведінку діти відповідають ескалацією мстивості - "встають на стежку війни". Природа подібної поведінки криється в культивуванні насильства, способом захисту свого існування і психічного виживання вибрана агресія.

Уникнення невдачі як мотиваційна мета поведінки виявляється в пасивній формі, лише зрідка можливий вибух відчаю. Конкретними чинами уникнення невдачі стає відкладання на потім, не доводить до кінця, тимчасова втрата працездатності, брехня в порятунок, пошук і перебір інших видів (цілком можливо і соціально несхвалюваних) діяльності, вивчена безпорадність, несамостійність і залежність. Природа такої поведінки криється в боязні вчинити помилку при самостійному ухваленні рішення, невиправдано високі очікування, які пред'являлися таким дітям, перфекціонізм, упор на змагання (виграти, програти, не грати зовсім). Сильна сторона реалізації такого варіанту мотиваційної мети, бути неперевершеним хоч в чомусь одному, а це у свою чергу дає рясні сходи в девіаціях поведінки.

Психологічна допомога.

При наданні психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою рекомендується використовувати наступні способи:

Інформування.

Розширення (зміна, коректування) інформованості дитини, підвищення його психологічної письменності в області обговорюваних питань за рахунок прикладів з буденного життя, звернення до літературних джерел, до наукових даних, до досвіду інших людей.

Метафора (метод аналогій).

Суть методу полягає у використуванні аналогій - образів, казок, притч, випадків з життя, прислів'їв, приказок - для ілюстрації актуальної ситуації (теми, питання). Метафора робить непрямий вплив на установки, стереотипи, думки людини, дозволяє поглянути на ситуацію як би із сторони. Завдяки цьому знижується суб'єктивна значущість проблеми, зникає помилкове відчуття її унікальності. Крім того, вдається розрядити напружену атмосферу консультування.

Встановлення логічних взаємозв'язків.

Психолог разом з дитиною встановлюють послідовність подій, виявляють вплив внутрішніх (суб'єктивних) чинників на те, що відбувається і їх взаємозв'язок. Даний спосіб дозволяє розширити і уточнити розуміння проблеми.

Проведення логічного обґрунтування.

Даний спосіб дозволяє відсортувати варіанти рішення актуальної життєвої задачі за рахунок логічного аналізу, очевидного результату (ефективність) різних шляхів рішення.

Саморозкриття.

Психолог побічно спонукає консультуваного "стати самим собою". Він ділиться власним особистим досвідом, виражає терпиме відношення до різних висловів, відчуттям дитини.

Конкретне побажання.

Побажання може містити рекомендацію спробувати який-небудь конкретний чин дії при рішенні актуальної задачі. Такі побажання не повинні знижувати відповідальність підлітка. Він сам ухвалює рішення, оцінює прийнятність запропонованих способів, планує кроки для їх реалізації.

Парадоксальна інструкція.

Для того, щоб викликати відчуття протесту і активізувати дитину, можна запропонувати йому продовжувати робити те, що він робить. Хай повторить свої дії (думки, вчинки) принаймні три рази.

Переконання.

Даний спосіб доцільно використовувати на фоні урівноваженого емоційного стану. Переконання можна застосовувати за наявності у підлітка розвинутого образного і абстрактного мислення, стійкості уваги. Психолог, використовуючи зрозумілі підлітку аргументи, дозволяє йому переконатися (затвердитися) в правильності певних прийомів, думок

і т.п.

Емоційне зараження.

При встановленні довірчих відносин психолог стає зразком для емоційної ідентифікації. За рахунок цього він може поміняти (відкоректувати) емоційний стан дитини, заражаючи його власним емоційним настроєм.

Допомога у відреагуванні неконструктивних емоцій

Застосування даного способу актуально при гострих емоційних станах. Відреагування може виражатися у формі сміху, зліз, вимови, активної дії (бути схожим, постукати, побити подушку, потопати ногами, намалювати, покреслити, написати).

Відреагування дозволяє зняти (розрядити) напругу, викликану негативною емоцією. Психолог уважно спостерігає, співчуває, розуміє, але не приєднується до відчуттів консультованого.

Релаксації.

Потрібно навчити дитину різними способами розслаблення, досягнення внутрішнього спокою і комфорту. Релаксація може здійснюватися у формі медитації, аутотренінгових і вправ релаксацій.

Підвищення енергії і сили.

Цей спосіб потрібно застосовувати, коли дитина відчуває себе знесиленим, "вичавленим", демонструє відсутність сил (енергії). Конкретні рухові вправи, перевтілення, уявне "підключення" до різних джерел енергії - ці прийоми дозволяють підвищити активність і працездатність консультованого.

Переоцінка.

Переоцінка негативних відчуттів і думок дозволяє виробити новий погляд на ситуацію - "змінити рамку". Переоцінка включає виявлення негативних переживань (думок, образів), їх фіксацію, пошук позитивного (трансформацію в позитивне), концентрацію на позитивному і об'єднання позитивного з негативним з метою зміни (переоцінки) негативу.

Домашнє завдання.

Як домашнє завдання даються різні дії, про які домовляються психолог і консультований. Це можуть бути спостереження, відстежування результатів, опробування нових способів.

Позитивний настрій.

Позитивний настрій дозволяє укріпити віру дитини в свої можливості по дозволу виниклого утруднення, він концентрує свідомі і підсвідомі сили для досягнення поставленої мети.

Рольове програвання.

Даний спосіб припускає моделювання різних реальних і ідеальних ситуацій для тренування (відробітки) нових способів поведінки.

Аналіз ситуацій.

В ході консультування можна проводити сумісний аналіз як реальних життєвих ситуацій дитини, так і ситуацій з життя інших людей, включаючи приклади з літературних творів. Разом з інформуванням це допомагає підвищити психологічну письменність, а також розвинути навички використання психологічної інформації при аналізі ситуацій.

Внутрішні переговори.

Можуть використовуватися для усунення внутрішніх конфліктів дитини. Вони припускають виявлення конфліктуючих сторін (субосіб), їх найменування і здійснення діалогу між ними. Психолог може допомогти дитині усвідомити конфліктуючі сторони і організувати внутрішні переговори, що ведуть до компромісу. Після спеціальних тренувань дитина навчається підключати до переговорів свого Творця - мудру творчу силу, яка є у кожній людини. Це допомагає знаходити не тільки компроміси, але і нові оригінальні рішення.

Трансформація особистої історії.

Задача трансформації - цілеспрямоване занурення у власну історію для уявного завершення суб'єктивно незакритих подій минулого життя, для зміни нав'язаних програм і

сценаріїв. Подібні уявні дії сприяють також зняттю напруги, створюваної ефектом незакінченої дії. Якщо не можна змінити реальні події життя, то можна змінити відношення до них. В тих випадках, коли підліток страждає від думок, що він не сказав або не зробив чогось, можна запропонувати йому зробити це, актуалізуючи відповідну ситуацію в ході психологічної роботи (в або реально думках в ігровій моделі).

Цілеспрямованість.

Пошуком нової життєвої мети і значень варто зайнятися, якщо дитина відчуває спустошеність, у нього мала цінність власного існування, він хоче змінити своє життя, але не знає, в якому напрямі рухатися. Для цілеспрямованості можна використовувати як раціональні техніки, так і творчу уяву.

Наповнення значенням "буденних життєвих подій".

Цей спосіб припускає роботу по підвищенню значущості подій, що відбуваються, наповненню значенням виконуваних дій {пригадайте, як Тому Сойер зміг перетворити на задоволення скучне фарбування забору). Така робота має велике значення для дитини, якій життя здається скучним, всі заняття - нецікавими.

Соціальні проби.

Освоєння дитиною різних конкретних дій як в спеціально запланованих життєвих ситуаціях, так і в ігрових процедурах. Таке навчання дозволяє дитині краще зрозуміти власні можливості, пройти своєрідне соціальне гартування, освоїти нові форми і способи поведінки.

Надання допомоги у пошуках ідентичності.

Така допомога вельми актуальна для підлітків, які болісно шукають відповідь на питання "Хто я насправді?" Тут потрібні дії, спонукаючи консультованого до самопізнання, до осмислення власних вчинків.

Зосереджене мріяння.

Наведемо як приклад методику "Зосереджене мріяння". Її реалізація здійснюється в декілька кроків.

1. Складання проекту бажаного майбутнього. Для цього можна використовувати запис всіх бажань без критики і обмежень протягом 10-15 хвилин; складання фільму про власне життя з фіксацією ряду кадрів з бажаного майбутнього; "подорож" на машині часу в своє майбутнє; уявна подорож в "особливе місце", де можна поговорити з мудрецем і почути його повчання, і т.д.

2. Визначення тимчасової сітки. Якщо все, що виділено на першому етапі, відноситься до завтрашнього дня, слід подумати про ближню перспективу; якщо мета відноситься до віддаленого часу, слід подумати про найближчі кроки їх реалізації.

3. Вибір найважливішої мети і цінностей, обґрунтування їх важливості.

4. Перевірка сформульованої мети і цінностей на позитивність, конкретність, досяжність, ясність, етичність.

5. Складання списку ресурсів для досягнення мети.

6. Складання списку обмежень шляху до мети.

7. Складання покрокового плану досягнення мети. Конкретні дії, вправи і процедури, які вибирає психолог для надання психологічної підтримки, завжди ситуативні. Вони обумовлені, перш за все, індивідуальними характеристиками підлітка і направлені на його соціалізацію за рахунок усунення причин, перешкоджаючих дозволу актуальних життєвих задач.

Сучасними дослідниками (І. Кузнецова) пропонується така послідовність кроків по зміні поведінки, що відхиляється. Їх реалізація зажадає застосування розглянутих вище правил взаємодії і способів роботи.

1. Відновлення у дитини позитивного самосприйняття, його довір'я до себе і до світу.

2. Аналіз проблеми, операціоналізація її проявів, виявлення провокуючих джерел і причин.

3. Постановка позитивної мети, опис бажаної поведінки.

4. Побудова кроків зростання: опис конкретних досягнень через день, тиждень, місяць.

5. Уточнення параметрів бажаного результату (одночасно з позитивним програмуванням) через докладні відповіді на питання: "Як я визнаю, що я досяг результату?", "Як інші визнають, що я досяг результату?", "Як я доведу скептику, що досяг результату?" і т.п.
6. Визначення союзників - тих, хто допоможе досягти поставленої мети.
7. Опрацювання можливих рецидивів старої поведінки з використанням стратегії усунення рецидивів.